

УДК 821.161.2

Філоненко С. О.,
доктор філологічних наук,
Бердянський державний педагогічний університет

ВОВКУЛАКИ ПОЧИНАЮТЬ І ПРОГРАЮТЬ: МОТИВ ПЕРЕВЕРТНЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ БЕЛЕТРИСТИЦІ

Образ вовка є одним із найдавніших і найпоширеніших у світовій літературі, фольклорі й міфології. Належачи до архетипної структури “тварини”, архетип вовка виявив не тільки естетичну продуктивність, але й здатність до численних трансформацій. Вовк як тотемна тварина є постійним персонажем казково-легендарного епосу індоєвропейських народів, він символізує не тільки хижість і загрозу (етимологічне значення слова – “звір-убивця”, “звір, який розшматовує здобич”), але й бойову звитягу (вовк уособлював ідеального воїна) [див.: 5]. У легендах багатьох європейських народів вовк фігурує у фантастичному вигляді перевертня – вервольфа чи вовкулаки.

Перевертень – традиційний образ, який відображає істоту, належну до двох світів, природного та надприродного, одночасно. Двоїста природа перевертня розумілася як дворушництво (наявність двох душ). Перевертень (а найчастіше ними змальовували вовків, ведмедів та лисиць) зберігає людські риси, але й наділений тваринними, які демонізуються: вони є істотами з розряду “нижчої демонології”. Перевертню приписувалися надприродні якості: неймовірна сила, спритність, довголіття, нічний зір тощо. Ще у фольклористичних записах ХІХ століття розрізняли перевертнів вроджених (чаклунів) і перетворених (за якусь провину чи зі злої волі чарівника).

Літературна традиція, пов’язана з образом вовкулаки, бере свій початок в античному письменстві – від Петронія та Овідія. Особливої популярності перевертні набули в добу романтизму, представники якого цікавилися ірраціональною стороною людської душі, темними надприродними силами. Тоді ж з’явилися перші цілісні історії про вовків-перевертнів, що поставали у вигляді жахливих монстрів, убивць. До сьогоденного часу в мистецтві слова розвинулося безліч варіантів інтерпретації образу вовкулаки – у психологічному, екзистенційному, соціально-історичному аспектах. У зарубіжному літературознавстві вирізняють навіть окремий тематичний різновид: “werewolf fiction”, причому історії вовкулак реалізуються не тільки в словесних жанрах (п’еса, легенда, сага, казка, готичний роман, роман жахів, фентезі), але і в кіно, музиці, іграх, коміксах [див.: 7].

В українській літературі вовк-перевертень зустрічається на сторінках творів класичних та сучасних письменників: Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Вінграновського, Володимира Дрозда, Романа Іваничука, Василя Слапчука, Тані Малярчук та багатьох інших. Особливу роль образ вовкулаки відіграє в популярних “формульних” жанрах, позаяк він пов’язаний із естетикою жахливого й містичного. Вовк-перевертень – один із трьох ключових монстрів масової культури, поруч із графом Дракулою (вампіром) та чудовиськом Франкенштейна (штучною людиною). Тому без вовкулаків складно уявити

сучасний горор, трилер, готичний роман чи містичний детектив, “темну” фентезі. Варто згадати в цім контексті твори Джоан Роулінг, Стефані Маєр, Лорел Гамільтон, Стівена Кінга та багатьох інших [див.: 2].

Дослідниця масової культури Катерина Шапінська визначила три способи конструювання монстрів в актуальному мистецтві:

1. “Химеризація” – створення фентезійного образу шляхом комбінації рис різних реальних істот, з появою нового смислу, відмінного від суми смислів складових елементів.

2. “Горгонізація” – перетворення божества чи героя на потворний, гидкий і зловісний образ.

3. “Кіборгізація” – винайдення фентезійної істоти в процесі дослідницької роботи й застосування технологічних розробок [6].

В українській гостросюжетній прозі впродовж останніх двох-трьох років розвинулася “мода на вовулацтво”. На мою думку, вона спричинена спробами надати національного фольклорно-міфологічного забарвлення актуальним зарубіжним жанровим моделям і формулам масової літератури – тим самим горору, трилеру, ретро-детективу. Вовулака у цьому контексті означає посилений інтерес до української демонологічної традиції. Заразом цей фольклорно-літературний архетип, наділений великою силою узагальнення моральних, психологічних, соціальних, політичних, філософських феноменів, дає змогу письменникам рефлексувати над гострими проблемами історії та сучасності, вдаючись до художніх реєстрів містики й фантастики. Очевидно, актуальність “вовулацької формули” зумовлена значним інтересом до питання двоєдушності, роздвоєння людини, до проблеми зла, осмисленого в найрізноманітніших аспектах.

У 2012–2014 роках з’явилося кілька цікавих та оригінальних інтерпретацій образу вовулаки в українській белетристиці. Йдеться про твори Владислава Івченка “Найкращий сищик імперії на службі приватного капіталу” (2013), Вячеслава Васильченка “Дворушники, або Євангеліє від вовулаки” (2012) та Андрія Кокотюхи “Повний місяць” (2014). Ці тексти експлуатують популярний образ маскультури та своєрідно продовжують традиції українського фольклору та літератури.

Книга Владислава Івченка – це продовження спільного з Юрієм Камаєвим проекту “Стовп самодержавства”, який до того існував у кіберпросторі. “Найкращий сищик” – свого роду літературний серіал (Я. Цимбал), цикл оповідок про пригоди колишнього працівника київської охоранки Івана Карповича Підпригори. Не в змозі вести спокійне і розмірене життя фермера на купленому хуторі, сищик займається приватним розшуком і переслідує переважно кримінальних злочинці – канібалів, крадіїв, шахраїв, торговців живим товаром, хоча деякі його справи мають політичний підтекст: будучи переконаним монархістом, Іван Карпович, як і раніше, за часів філерства, охороняє царственний спокій дому Романових від зазіхань бунтівників. Матеріалом для книги Владислава Івченка стало життя в Російській імперії перед Першою світовою війною, 1910-ті роки. Ланцюг подій переважно змальовує життя різних українських земель, хоча окремі історії відбуваються і в російській столиці, і на Кавказі.

Детективіст охоче експериментує в рамках історичного жанру, розцвічуючи його формулу елементами казки, гротеску, наукової фантастики й містики. Вовкулацький сюжет з'являється в нього в оповіданні “Фатальна красуня та найбільший вовк у світі”. Конфлікт мотивований єврейським питанням: загалом, В. Івченко змальовує принижене становище євреїв в імперії Романових, кількаразово згадує причини їхньої еміграції (межа осілості, єврейські погроми, роздмухування антисемітизму). Отже, прикажчика з Чернеччини, Михайла Голубовського, єврея-вихреста, хибно звинувачують у загибелі немовляти: мовляв, євреї п'ють кров невинних малюків. Передчуваючи страшний самосуд, інспірований масовим психозом, він кидається по допомогу до Підпригори, благаючи знайти справжнього вбивцю. Біля хати загиблого бачили вовчі сліди, а доказом проти Голубовського є його вовча шуба.

Зіткнувшись із ситуацією, у якій більшість людей бачить містику, тобто втручання надприродної нечистої сили, Іван Карпович від початку мислить раціонально – вважає плітки про вовкулаку “маячнею”. Тим не менше, він за допомогою свідків встановлює, що в районі діє серійний убивця, скоріше за все маніяк, який випиває дитячу кров. Поведінка “демона” здається дивною – він надто розумний як на тварину, вміло замітає сліди. У розслідуванні з'являється романтична лінія: поміщик Володимир Боротянський закохався в ідеальну красуню Поліну, сестру місцевого залізничного обхідника. Останній є зловісною постаттю (“страшна людина”), він береже сестру як зіницю ока від залицяльників. Поміщик просить сищика залагодити справу й викупити сестру в обхідника. Поступово лінії двох історій сходяться: Підпригора починає підозрювати залізничника в кривавих злочинах, однак не може зрозуміти їхнього мотиву. Іван Карпович і сам стає жертвою – на його дім робить напад справжній вовкулака, за відсутності Підпригори від нього відстрілюється граф Маєвський. Він, схильний до авантюризму та ірраціонального мислення, упевнений, що це справжнє чудовисько. Опис вовкулаки В. Івченко витримує в готичному стилі: “Чорний... величезний, пащею клацає, очима кровю налитими дивиться” [3, 366]. За аналогією, сищик згадує одне з оповідань про Шерлока Голмса, “Собаку Баскервілів”, де містична загадка з'ясовувалася раціональним шляхом. Однак літературна гра В. Івченка суперечить традиції класичного детективу: виявляється, що вовкулака справжній, і саме він убиває немовлят. Подальша історія переходить в інший жанровий реєстр – від готичного детективу до горора й чимбільше нагадує “Дивовижну історію доктора Джекілла і містера Гайда” Роберта-Льюїса Стівенсона: як Джекілл у Гайда, залізничний обхідник перетворюється із вовкулаки в людину на очах мисливців. Він, скориставшись рецептом із книг по чорній магії та кабалістики, розробив чарівне зілля, яке й перетворювало його. Автор пов'язав дві теми: перевертня-вовка і штучної людини (як виявилось, Поліна була не сестрою, а штучною жінкою, яку обхідник створив сам для власної втіхи, однак для її існування потрібна була купіль із трав і свіжої дитячої крові). Обхідник щиро вважає себе нещасним створінням, позаяк він є штучним вовкулакою, не вродженим, тому не отримає безсмертя.

В оповіданні автор принагідно торкається двох питань – морального (чи можна продовжувати життя штучної людини антигуманним способом – цю дилему мусить вирішити для себе закоханий граф) і суспільно-політичну: адже імперська влада хотіла спустити справу про загибель немовлят на гальмах, приховувала ці злочини від громадськості і преси. Іван Карпович будь-що прагне встановлення справедливості, але з ним сперечається шляхтич Боротянський: на його думку, державний спокій важливіший за закон і справедливість (“Спокій Отчєства важливіший, аніж справедливість, тим більше щодо якогось жида!” [3, 374]). Можна сказати, що мотив перевертня навіяний письменнику, скоріше, літературною традицією, він “грає” з багатьма белетристичними темами – вовкулаки, штучної людини, що відсилають до творів Мері Шеллі, Артура Конан Дойля і Роберта Льюїса Стівенсона.

У романі Вячеслава Васильченка “Дворушники, або Євангеліє від вовкулаки” ця тема розкривається в геть іншому освітленні. Центральна проблема, яку порушив автор, – продажність кохання в сучасному світі: чому молоді привабливі дівчати прагнуть вийти за власників товстих гаманців. Торгівля любов'ю розкривається через мотив двоєдушності, дворушництва, перевертня. Одну за одною вбивають двох молодих дружин високопоставлених чоловіків. Спосіб убивства вказує на звіра, бо у жертв роздерті горлянки, їх тіла знаходять у глухому лісі. Усе вказує на вовкулаку – і залишені сліди, і слина. Розплутувати загадку береться професор Богдан Лисиця, тимчасово ангажований своїм другом, головним редактором кримінального видання. В оману журналіста вводять хибні сліди – прізвище першої жертви Вовчанська, її явний інтерес до образу вовка (аерографія на автівці), перший коханий жінки – лісничий Андрій Ведмедеря, який вів усамітнене життя і цілком годився на образ вовкулаки. Згодом з'ясовується правда про стосунки Оксани з актором Антоном Свідерським, який грав вовкулаку у виставі театру “Костянтин” – “Затемнення” і послідовно вживався в цей образ. Несподівано в Гореничах, біля місця, де знайдено тіло першої жертви, об'явився справжній вовкулака, який краде тварин, лякає місцеву пенсіонерку мало не до смерті. У нічному лісі Богдан Лисиця з друзями влаштовує полювання на звіра, однак впійманий “вовкулака” – це лише маскарад тамтешнього мешканця, який хотів залякати односельців, для чого вбирав шкуру і штучну голову. Розслідування впирається в глухий кут, і лише дивом професор виходить на справжнього вбивцю. Як виявилось, той нищив багатих дружин та їхніх коханців винятково з почуття помсти: “Ольга й Оксана – що вони робили? Якими були? Людьми з двома душами, двома серцями. Одне – для законного чоловіка, а інше шукає радості поза родиною. Ні, вони не люди. Вони – справжні перевертні. *Дворушники*” [1, 328]. Таким чином, вовкулака – це в романі, скоріше за все, частина демонологічної “декорації” (знаряддям убивств був навчений і нацькований на жінок вовк). Автору йшлося переважно про моралізування: справжніми перевертнями є ті люди, які ведуть подвійний спосіб життя: одружуються з багатіями, а серце віддають пристрасним романтичним коханцям.

Подібне зіставлення – зла людського і зла містичного – здійснює Андрій

Кокотюха в детективному трилері “Повний місяць”. Дія відбувається на Поділлі, в містечку Сатанові і його околицях, наприкінці Другої світової війни, на вже звільненій від фашистів території. Андрій Кокотюха продовжує цим романом дві лінії своєї прози: серію готичних детективів, як-от: “Темна вода”, “Легенда про Безголового”, “Пророчиця”, “Чужі скелети”, “Таємне джерело”, та історико-пригодницьких та воєнно-пригодницьких романів, присвячених викриттю злочинної сутності радянської влади, як-от: “Червоний”, “Найти и уничтожить”, “Спаси Скифа”, “Охота на Маршала”. Назва роману чітко вказує на мотив вовкулаків – “Повний місяць” (час, коли відбувається метаморфоза), це доповнено й дизайном обкладинки (малюнок вовка на тлі повного місяця). У сюжеті маємо серію злочинів – людей знаходять біля лісу, а потім і в містечку із роздертими горлянками. Розкривати їх береться начальник міліції Андрій Левченко. Голова міського МГБ Сомов увпневений, що вбивства – справа рук бандерівців, фашистських посіпак, які прислужують ворогу, роздмухуючи паніку серед населення. Для Левченка, який не вірить у містику, історія більше нагадує чужий злий умисел (по суті, в тексті реалізується добре апробована автором сама модель “Собаки Баскервілів”). Однак аналіз фактів ще більше заплутує міліціонера: слина, знайдена на горлянках жертв, людська, але спосіб убивства – нелюдський. Зрештою, Левченко знаходить біля місця вбивства медсестри Люби шматок вовчої шерсті, і вже ладен уже повірити в існування перевертнів.

Тема вовкулаків виводить автора до проблеми двійництва як норми життя в СРСР. Подвійне існування ведуть усі: кримінальники, які переховуються від закону, добропорядні громадяни, бо бояться репресій, мусять тримати рот на замку і дулю в кишені. Сам Андрій Левченко у певному сенсі теж є “перевертнем” (під час масових арештів мати відправила його подалі від родини, щоб урятувати, і наказала змінити прізвище та легенду). Таким же “перевертнем” стає Ігор Вовк, втікач із уральського табору, куди його несправедливо запроторив Сомов, сфабрикувавши донос. У СРСР люди мусять ховати від влади свою справжню сутність, думки, переживання – у романі радянська влада трактується як простір тотальної несвободи й постійної загрози людському життю. Для Андрія Кокотюхи радянська влада – така сама окупаційна за природою, як і влада німецька, бо вона позбавляє українців прав і свобод (на цьому автор багаторазово наголошував в інтерв’ю та презентуючи власний твір).

Тема вовкулаків у “Повному місяці” набуває присмаку сенсаційності. Автор нагадує читачеві про Вервольф – таємничу ставку Гітлера під Вінницею і про експерименти німецького інституту “Аненербе” (“Спадщина предків”) над людьми, жорстокі і жахливі досліді фашистів над в’язнями концтаборів. Саме туди і приводять сліди злочинів. Тема перевертня прив’язана до теми штучної людини – романіст у післямові доводить, що це не є фантастикою, і дослідити зі створення нової радянської людини на біологічному рівні справді проводилися у 1920–30-х роках. Джерелом для нього послужила літературна традиція – від “Франкенштейна” Мері Шеллі до творів Герберта Веллса і Олександра Беляєва, а також Михайла Булгакова (“Собаче серце”).

Справді, вовкулаки виявляються результатом експериментів над полоненими, провокування в них “вовчого психозу”, що нібито мусить устократ помножити якості бійця. Над виведенням супервоїнів працює на секретному лісовому об’єкті ціла група, очолювана доктором Антоном Нещеретом, учнем відомого радянського вченого Іванова. Методика виявляється дієвою, хіба що через наближення фронту не вдається довести досліди до логічного кінця. Кілька таких штучно створених вовкулаків залишаються на звільненій території. Самі звіролюди зображені в готичному дусі, однак дещо нагадують і фігури з коміксів. Зрештою, плоди жажливих експериментів знищено двома головними героями – Левченком і Вовком, так покладено край небезпеці, яка тероризувала населення Сатанова.

Отже, для Андрія Кокотюхи мотив перевертня – це в першу чергу спосіб пізнання історичної правди, дослідження соціально-психологічної атмосфери Радянського Союзу. Письменника насамперед тривожило питання: кого більше бояться люди – чудовиськ чи каральну машину МГБ? Не дивно, що ситуативними союзниками в боротьбі проти радянської влади стають герої різних політичних поглядів: і повстанець Гром, і радянський міліціонер Левченко, і втеклий злодій Жора Теплий, і колишній офіцер Ігор Вовк. Мотиви їхньої діяльності різні, але автор наголошує на потребі фізичного і навіть збройного спротиву владі, що набирає активної та дієвої форми.

Отже, у трьох белетристичних творах Владислава Івченка, В’ячеслава Васильченка, Андрія Кокотюхи мотив вовка-перевертня виводить авторів на широку психологічну, соціальну, політичну, моральну проблематику і відтворюється в дусі різних літературних традицій, пов’язаних із жанром класичного детективу, роману жахів, науковою фантастикою та містикою.

Література

1. Васильченко В. Дворушники, або Євангеліє від вовкулаки : детективний роман з елементами містики / В. Васильченко. – Луцьк : Твердиня, 2012. – 336 с.
2. Головачева И. В. Живее всех живых: волк-оборотень как триумф телесного в новой монстрологии / И. В. Головачева // Международный журнал исследований культуры. – 2012. – № 3 (8). – С. 62–68.
3. Івченко В. Найкращий сищик імперії на службі приватного капіталу / В. Івченко. – К. : Темпора, 2013. – 728 с.
4. Кокотюха А. А. Повний місяць : [роман] / А. А. Кокотюха. – К. : Нора-друк, 2014. – 368 с. –
5. Хазанкович Ю. Г. Образ “волка” в фольклоре и литературе: к проблеме архетипа / Ю. Г. Хазанкович // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. – 2009. – № 2. – С. 186–188.
6. Шапинская Е. Н. Репрезентация монструозности в современной популярной культуре [Електронний ресурс] / Е. Н. Шапинская. – Режим доступа : <http://www.culturalnet.ru/main/getfile/329>.
7. The Essential Guide to Werewolf Literature / [ed. B. J. Frost]. – University of Wisconsin Press, 2003. – 371 p.

Анотація

Стаття присвячена образу вовкулаки у трьох творах сучасної української гостросюжетної прози (Владислава Івченка, В’ячеслава Васильченка, Андрія Кокотюхи). Проаналізовано літературні витоки цього образу в романах, їхні зв’язки із жанрами класичного детективу,

горору, наукової фантастики та містики.

Ключові слова: масова література, детектив, образ вовкулаки, перевертень, сучасна українська література.

Анотація

Статья посвящена образу волка-оборотня в трех произведениях современной украинской остросюжетной прозы (Владислава Ивченко, Вячеслава Васильченко, Андрея Кокотюхи). Проанализированы литературные истоки этого образа в романах, их связь с жанрами классического детектива, романа ужасов (хоррора), научной фантастики и мистики.

Ключевые слова: массовая литература, детектив, образ волка-оборотня, современная украинская литература.

Summary

The article is devoted to the image of werewolf in three literary works of Ukrainian popular fiction (Vladislav Ivchenko, Viacheslav Vasylychenko, Andriy Kokotiukha). The literary background of this image is analyzed, especially its connections with classical mystery, horror, science fiction and mystical novel as popular genres.

Keywords: popular fiction, mystery, image of werewolf, shapeshifter, contemporary Ukrainian fiction.